



Osmanlı Konutuna Organizasyonel Deterministik Yaklaşım Organizational Deterministic Approach To Ottoman House

Öğretim Üyesi Dr. Emre ERGÜL

İzmir Ekonomi Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı, İzmir/Türkiye
ORCID: 0000-0003-3586-0660

Beste DEMİRCAN

İzmir Ekonomi Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı, İzmir/Türkiye
ORCID: 0000-0002-3161-625X

ÖZET

Bu çalışma üç ayaklı bir yorum seti içermektedir. İlk ayakta Osmanlı konutunu açıklama iddiasındaki iki ana yaklaşım özetlenmiş ve bu çalışmanın söz konusu yaklaşımlar içindeki tavrı ve duruşu belirlenmiştir. Buna ek olarak, 17. yüzyıl Osmanlı-Anadolu kentinde konutun, örgütsel determinizm olarak da nitelenebilecek bir yaklaşım içinde yorumlandığı belirtilmiştir. İkinci ayak bu örgütsel deterministik yaklaşımın merkez-çevre ilişkileri içinde açıklayabildiği bir mekanizmanın Osmanlı konutunu taşraya homojenize ettiğini anlatmaktadır. Bu görüş mevcut olmakla birlikte daha çok Orta Sofalı Konut Tipini açıklamak için kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise, bir konut modeli olarak Açık Sofalı Konut Tipinin, 15. yüzyılın ortalarından başlayan homojenizasyon sürecinin ilk durağı olduğu düşünülmektedir. Açık Sofalı Konut Tipini yerel-bölgesel bir geleneğe bağlayan yaklaşımın da bu çalışmanın dayandığı tarih anlayışının üst eleştirisi yoluyla aşılması düşünülebilir. Her dönem kendisine aittir. Yorum setinin üçüncü ve son ayağında ise böyle bir homojenizasyon süreci ve örgütsel yapıların içinde beliren 17. yüzyıl Osmanlı Anadolu Kenti Açık Sofalı Konutunun yerelliğine duyulan yerleşik inanca bir soru yöneltilmektedir. Bu konutun yerel olduğu kadar yerel olmadığını da farkında olunmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Konutu, Organizasyonel Determinizm, Geleneksel Konut, Anadolu Konutu, Türk Evi.

ABSTRACT

This study consists of a set of three legs of interpretations. The first of which summarises the two main approaches that aims at explaining the Ottoman house, and the study's stance and attitude towards these approaches. In addition to this, it has also been stated that the house of the Ottoman-Anatolia City in the 17th century has been interpreted in an attitude that can be considered as being organisational-determinism. This deals with a mechanism that explains the approach in accordance with the centre-periphery relations has homogenized the Ottoman dwelling to the provinces during this period. This view is used more to explain the House Type with Central Hall. This study, however, believes that the House Type with Open Hall was the first step in the process of homogenisation, which began in the middle of the 15th century. It may be considered that the approach that links a local-regional tradition to the Open Hall Type has been overcome by usage of a higher criticism of the understanding of history to which this is based on. Each period belongs to itself. The third and final leg of the set of interpretations questions the set belief of the localness of the House Type with Open Hall in the 17th century Ottoman-Anatolia City as part of such a homogenized process and organizational structure. One should realize that this house is both local and non-local.

Keywords: Ottoman House, Organizational Determinism, Traditional House, Anatolian House, Turkish House.

1. GİRİŞ

Bu çalışma her insan dışlaşması gibi konutu da ancak tarihin içinde anlaşılabilir bir mimarlık nesnesi olarak görmektedir. Bu nedenle çalışmanın yönteminin dayandığı bir tarih anlayışını ana hatlarıyla özetlemek gerekmektedir. Köklerini Vico, Herder ve Alman Tarih Okulunda bulan bu anlayışa göre tarihin her dönemi kendi düzenini kurar ve bu düzeni biçimleyen hukuksal, politik, ekonomik kurumlarını yerleştirir. Bunlar sadece o dönem için geçerlidirler. Bu nedenle her dönem ve insan topluluğu kendi bireysel bütünlüğü içinde algılanabilir. Tarihe de onun genelliği değil bu bireyselliği şekil vermektedir. Tarihe süreklilik veren herhangi bir yasa ya da ide olmadığı için bu bireysel bütünlükler de birbirlerini sürekli ilerleyen çizgisel bir şema içinde izlemezler. Bu durumda tek olanak her dönemi kendi tekliği, özgüllüğü ve benzemezliği altında ele almaktır. Bu da ancak o dönemin ekonomik, hukuksal ve politik düzenini factum olarak görerek kavramakla mümkün olacaktır. Her dönem kendisinden önceki dönemlerin bazı özelliklerini miras olarak devralmakla birlikte bu özelliklere yeni renkler katar ve belki önceki dönemlerde hiç bulunmayan özellikler de üretir. Her dönemi kendi bütünlüğü içinde anlamının gereği de bundan ötürüdür.

''Konut, toplumda değişik aktörlerin bir arada gerçekleştirdiği bir üründür. Kullanıcıdan inşa edene, tasarlayana ve yönetene kadar değişik aktörler değişik roller yüklenirler'' (Tekeli, 1996). Bu rollere bağlı olarak konut sunum biçimleri oluşur. Her konut sunum biçimi içinde üretilen konutun niteliği ve yarattığı çevre kalitesi değişmektedir. 17. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğundaki konut sunum biçiminin içinde birçok farklı hareket alanı bulunmaktadır. Mekânın biçimlenmesi ise bu hareket alanı içindeki çok özgün bir bileşimin karşılığıdır. Bu çalışmada konutun hangi mekanizmalarla, aktörlerle ve hangi özgül koşullar altında üretildiği ile ilgilenilmiştir. Yapı üretim alanının nasıl ve hangi aktörler tarafından organize edildiği, kimlerin hangi rolleri üstlendiği gibi soruların yanıtları aranmıştır.

Konut tarihini sıkı bir süreklilik içinde kurmaya çalışmak konutun oluşumunu anlamayı da olanaksızlaştırmaktadır. Bu durumda tarihsel zincirin tümü kurulamadıkça bir dönemin konut tarihinin yazılması da başarılamayacaktır (Tekeli, 1996). Çünkü süreklilik için tarih kendine özgü yasalara uyan özel bir disiplindir. Yalnızca olayları ve olayların birbirine zincirlenmesini oluşturan koşulları betimlemeyi esas almaktadır. Coğrafyaları ve çağları atlayan süreklilikler kurmak konutu aydınlatmaya yetmediği gibi çoğu kez de zamanda donmuş bir dünya imgesi yaratmaktadır (Tanyeli, 1996). Ayrıca tüm zamanlar için böyle bir sürekliliği kuracak bilgi yoktur. Bu durumda bu boşluğu büyük ölçüde anlatıcının otoritesi doldurmaktadır. Süreklilik tek olarak açıklayıcı bir öge olamamaktadır. Zaman içinde yeniden üretilen bir konut tipi süreklilik ile değil bu konut tipini ortaya çıkaran koşulların yeniden üretilmesi ile açıklanabilir.

Bu çalışmanın kendini sınırladığı zaman aralığı 17. yüzyıl olarak belirlenmiştir. Ancak 1600'lü yılların konutunun içine yerleştirildiği toplumsal strüktürün niteliklerini, yapı üretim alanının örgütsel yapısını ve merkez-taşra ilişkileri içindeki yerini kavrayabilmek için bu zaman aralığı 1550'lere kadar ötelenmiştir. Hatta ilişkilerin kurulabildiği durumlarda 16. yüzyılın başlarına kadar da uzatılmıştır. Merkez-çevre ilişkileri bu çalışmanın kendini sınırladığı mekânı da belirlemiştir. Başkent merkezli bir İmparatorluğun taşra ilişkileri merkezden uzaklaştıkça doğal olarak zayıflar. Merkeze yakın bölgeler ile merkeze bağlanan ticaret yolları üzerindeki kentler üzerinde merkezin etkileri de artar. Bursa ve İzmit başkentin birincil etki alanı içindeki kentlerdir. Tokat, Ankara, Eskişehir, Kütahya, Afyon, Manisa ve Denizli gibi Anadolu kentleri ise başkentin ikincil etki alanı içinde kalmışlardır. Bu durumda Batı Anadolu ile Doğu Anadolu'nun batısının bu çalışmanın mekânsal sınırlarını oluşturduğu söylenebilir.

2. İMPARATORLUĞUN 17. YÜZYILI VE OSMANLI-ANADOLU KENTİ

Osmanlı İmparatorluğunun uzun 16. yüzyılı devletin ve toplumun sürekli genişlediği olağanüstü bir büyüme dönemidir. İmparatorluğun altın çağı olarak nitelenen bu dönemin siyasal ve

askeri başarıları sonucu toprak kazanımları artar. Doğu-batı ticaretinden alınan gümrük vergileri, reaya gelirleri ve savaş ganimetleri de buna paralel olarak yükselir. İmparatorluğun örgütsel yapısı da karmaşık bir kurulum ve uygulamalar bütünü olmuştur. Mantran'ın deyimi ile bu dönemde fiili olarak gerçek bir inşaat ateşi yaşanmıştır (Mantran, 1991). 16. yüzyılda yaklaşık 30 büyük cami yaptırılır. Padişah ve yüksek devlet görevlilerinden oluşan yönetici elit içinde sanat ve edebiyat himayeciliği yaygınlaşmıştır. Şiir gelişir, tarih ve coğrafya eserleri yayınlanır, çinicilik zirvesine ulaşır. Özellikle Kanuni döneminin edebiyat sanat alanındaki atılımı 17. yüzyılın ilk yıllarına kadar sürecektir.

17. yüzyılın başında saltanat süren I. Ahmet'ten sonra Yeni Valide Camii dışında büyük cami yapılmamıştır. Taşrada ayaklanmalar artmakta ve başkentte ilk aktörleri yeniciler olan isyanlar çoğalmaktadır. 17. yüzyıl boyunca dört padişah tahttan indirilmiş ve bunların ikisi idam edilmiştir. Siyasal gerilemeye entelektüel ve sanatsal bir duraklama eşlik etmektedir (Mantran, 1991). Toplumsal ve siyasi birlik sarsılır. Mimarlık alanındaki son ürünler de 17. yüzyılın başlarında verilecektir. Bu dönemde klasik dönemin İnşaat ateşi tamamen düşmüştür. Edebiyat yüzyılın tümü boyunca parlaklığını sürdürmekle birlikte eski yoğunluğu yoktur. Parlak askeri başarıların elde edilemediği bu dönemde mali ve ekonomik sorunlar başlar. Entelektüel ve sanatsal durgunluk ile İmparatorluğun siyasal ve ekonomik olarak zayıflaması çakışmıştır. Himaye edilmenin şart olduğu bir ortamda sanatsal üretim de başarısızlığa mahkûm olacaktır.

16. yüzyılda Anadolu nüfusunun %40-50 civarında gösterdiği artış, 17. yüzyılda devletin göçebeler üzerinde uyguladığı sistemli iskân politikası ve Celali isyanları nedeniyle güvenliğin kalmadığı kırsal alanlardan büyük kentlere göç eden kitleler kentsel nüfus yığılmalarını koşullamış ve yeni kentsel oluşumları da beslemiş olmalıdır. İmparatorluk daha başlangıcında, 'İslam ve Bizans'ın eski bağlantılarının mirasçısı ve devletin etkin gücüyle sağlam bir şekilde sürdürülen bir ekonomi-dünyadır'' (Braudel, 1993). Bu dünya ancak merkezin otoritesi gerilemeye başladığında bozulma işaretleri vermiştir. Gerileme de sanıldığından daha yavaş ve daha az derin olmuştur. Gerilemeyi klasik dönemin sonrasına yerleştirmek İmparatorluğunun iktisat tarihini yalnızca siyasal tarihinin kronolojisine indirgemenin bir sonucudur. Siyasal gücün zayıflaması ekonominin de bozulmasına hemen yol açmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu gerilemeye ancak 19. yüzyılın başlarında girmiş olmalıdır. Braudel, Balkanlar için 1800'ü, Mısır ve Doğu Akdeniz için 19. yüzyılın ilk çeyreğini ve Anadolu için 1830'lu yılları gerileme için daha doğru tarihler olarak verir (Braudel, 1993).

16. yüzyıla kadar Osmanlı kenti sur duvarlarının çevrelediği bir kale içi yerleşimdir. Kalenin dışında sadece geçici pazar yerleri ile kervansaraylar, tekkeler ve zaviyeler yer almaktadır. Bunlara bir de bu bölgelerde tarımla uğraşanların konutları eklenebilir. Kale içi ise iç kale ve iç kalenin dışı olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İç kale kentin yöneticilerinin oturduğu ve yönetim işlevlerinin bulunduğu bölümdür. İç kalenin dışında kalan bölümde kentin ileri gelenleri oturmaktadır ve zanaat faaliyetleri de burada konumlanmıştır. Osmanlı kenti 16. yüzyılda sur dışına çıkar.

Merkezi yönetim kentsel gelişmeyi izleyici ve yönlendirici politikalar yürütmektedir. Bu politikaların bir parçası olarak taşrada idari birimler oluşturulmuş, bazı yerlerin kentsel özellikler kazanması sağlanmıştır. 'Kadı ve mahkemesinin ve fazla tahılları için pazar arayan birkaç tımar sahibinin birçok kırsal pazar kasabasının gelişmesinde önemli rolü olduğu düşünülebilir'' (Faroqi, 1993). Vakıflar yolu ile kurulan çarşılar ile medreseler ve imaretlerin de kentsel gelişmeye katkıları olmuştur. Vakıf sistemi Osmanlı yönetiminin Anadolu'daki kentsel gelişmeye ilişkin politikalarının önemli bir parçasıdır. Merkez veya taşra yönetimleri askeri ve stratejik önemi nedeniyle bir bölgenin kalkındırılmasına karar verdiklerinde yan ticari kuruluşlarıyla birlikte vakıf kurmak yoluna gitmişlerdir (Faroqi, 1993).

Faroqhi, yerleşimleri vergi mükellefi sayısından elde edilen nüfus toplamlarına göre üç büyüklük kategorisi içinde sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmada birinci kategoriye nüfusu 10.000'in üzerindeki kentler oluşturmaktadır. İki bölüme ayrılan ikinci büyüklük kategorisinin birinci bölümünde yer alan kentler 5.000-9.000 nüfusludur. İkinci bölümde yer alanlar ise 3.000-5.000 arası bir toplam nüfusa sahiptirler. Üçüncü kategori yarı-kırsal pazar yerleşimleri olan en küçük kentlerdir (Faroqhi, 1993).

Klasik dönemin Osmanlı kentinde üretim ve ticaret faaliyetleri konut alanlarından ayrı bir merkez oluşturmuştur. Merkez, cami, hamam, han ve bedesten gibi yapıların bir arada bulunduğu bütüncül bir uygulamanın sonucudur. Zanaatkarlar merkez konumu kazanan bedestenin çevresinde yerleşmişlerdir. Bu nedenle bedestenin çevresinde belli üretim, ticaret ve hizmet faaliyetlerinde uzmanlaşmış sokaklar oluşmuştur. Kamusal toplanma alanı çarşılar ve pazar meydanlarıdır. Pazarlar genellikle Cuma namazı kurulabilen camilerin yanında kurulmaktadır. Kentin merkezinde cami avlusundan ve camiyi çevreleyen medreselerden, hanlardan ve hamamlardan başka insanların toplanabileceği bir yer bulunmaz.

Kent merkezinin çevresindeki konut alanları mahalleler şeklinde örgütlenmiştir. Mahalleler, önceden kurulan cami, mescit ve tekke gibi vakıf yapılarının oluşturduğu bir çekirdeğin çevresinde kurulurlar. Mahalleler temel toplumsal hücreyi oluştururlar. Kentlinin gündelik yaşamının tüm kamu dışı bölümü esas olarak mahalle çevresinde geçmektedir. Mülki, beledi ve adli teşkilatın ilk basamağını oluşturan mahalle organik bir bütünlüğe ve idari açıdan imama bağlı, merkeziyetçi bir yapılanma modeline göre şekillenmiştir. Kentler arasındaki göçün ve seyahatin sıkı kurallara bağlanması güvenlik için alınmış önlemlerden biri olmalıdır (Aktüre, 1975). Kente yerleşecek kişiye yerleşeceği mahallenin ileri gelenlerinden biri kefil olmalıdır. Bu kefalet ile kadıya başvurulur. Yerleşme gerekçesi ile iş alanı beyan edildikten sonra kadının onayı ile işlem tamamlanır (Aktüre, 1975). Böylece mahalle birimi iş, köken, kan, inanç ve etnik birlik içindeki ailelerin oturduğu homojen bir yapı kazanmıştır. Mahalle sakinlerini birbirine kefil yaparak oluşturulan bu güvenlik sistemi, cemaat yapısına uygun solidarist örgütlenmelerin güçlenmesine yol açmış ve böylece her mahalle sakini, yaşadığı bölgenin kontrolünde önemli bir işlev üstlenmiştir (Işın, 1991).

İmparatorluk kentlerinin sosyo-ekonomik tabakalaşmasının başında ayan ve eşraf sınıfı gelmektedir. Bu sınıf vezir, subaşı, sancak beyi, kadı ve müderris gibilerinin yığdıkları servetlerin mirasçıları olan zengin ailelerden oluşmaktadır. İkinci sırada müderrisler, vakıf nazırları, maliye memurları, asker şefleri, subaşılar ve asesbaşılar gibi hükümet görevlileri bulunmaktadır. Esnaf şeyhleri, yiğitbaşılar, üstadlar ve han odalarında oturan ya da kervanları idare eden tüccarlar ise üçüncü sırada yer almaktadırlar. Nihayet işçiler, çıraklar, günlük geçimini ancak sağlayan halk kesimi ile vakıflardan yararlanan mürtezika takımı dördüncü sırayı oluşturmuşlardır (Akdağ, 1995). Kadı ise doğal olarak bu tabakalaşmanın en üstünde bulunan önemli bir yere sahiptir.

3. MERKEZDEN TAŞRAYA MODEL İHRACATI VE KONUT ÜRETİMİNİN AKTÖRLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınıfsal ve kültürel yapısı ikililikler üzerine kurulmuştur. Bu ikililik sınıfsal yapıda yöneten sınıflar ve yönetilen sınıflar olarak, kültürel yapıda ise büyük gelenek ve küçük gelenek olarak belirir. Büyük gelenek yönetici sınıfların İmparatorluk ölçeğinde geçerli olan kültürüdür ve sistem içinde bütünlüğü sağlamaktadır. Küçük gelenek ise yönetilen sınıfların bölgelere ve kökensel bağlara göre farklılaşan kültürler çoğulluğudur. Bu ikili kültürel yapı aslında türdeş olmayan bir İmparatorluğun zorunlu özelliğidir. Sistemin bileşenleri birbirinden yalıtılmış değildir ve alışverişte bulunurlar (Mardin, 1995).

Bu mekanizmanın başlangıcını 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar tarihlemek mümkündür. Yönetici sınıflar büyük geleneği Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'un alınması ile birlikte inşa etmeye başlarlar. Bu inşa eylemi aslında bir büyük proje, İmparatorluğun inşası projesi olarak

da nitelenebilir. Fethin ardından uygulamaya geçirilen bu projenin bir parçası olarak İstanbul dönemin ünlü bilim ve düşünce adamlarının toplandığı bir merkez yapılmak istenmiştir. İmparatorluğun yeni sarayında yönetici sınıfların himayesinde bir bilim ve sanat ortamı oluşturulmuştur. Osmanlı klasik sanatı da bu himaye ortamı içinde olgunlaşır. *''Yüzelli yıllık Osmanlı sanat geleneğinin bir değerlendirmesi Fatih döneminde yapılmış, Osmanlı klasik mimarisinin felsefe ve biçimleri bu dönemde belirmeye başlamıştır''* (Kuran, 1986). 15. yüzyılın ikinci yarısı beylikten İmparatorluğa geçiş için gerekli psikolojik engelin aşıldığı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Akdağ da yüzyıllar boyunca Anadolu kentlerindeki Türk toplumsal hayatının kendisine bu yeni topluluğu örnek alacağını, gücü ve serveti ya da imkânı olan her Türk ailesinin, İstanbul'a kol atmak suretiyle, imparatorluk başkentinin etkisinde kalmış yeni bir gelişme yolu tutacağını belirtmektedir (Akdağ, 1995). 1453'ten itibaren imparatorluğun rakipsiz başkenti olarak gelişen İstanbul tek siyasi, kültürel, sosyal ve eğitimsel merkezdir. Özellikle Anadolu yüzlerce ailenin bütünüyle ya da gruplar halinde yerleşmekte olduğu İstanbul'un uyuğu ve hayranı olacaktır (Akdağ, 1995). Osmanlı başkenti modası ve yaşama biçimi ile taşra kentlerini tutkusuna alır. Başkentteki yönetici sınıflar sürekli olarak taşraya estetik tutum, zevk, moda ve norm ihracatında bulunmaktadırlar. Tanyeli, çoğu kez Anadolu konutuna özgü ifadesiyle etiketlenen olguların aslında başkentten yapılan transferler ve kültürel ödünçlenmelerle ilintili olduğunu belirtmektedir (Tanyeli, 1996). Taşra İstanbul'dan model ithal etmektedir. Kimi lüksler ve konfor öğeleri taşrada bunların maliyetine katlanabilenlere doğru akmaktadır. Başkent lüksü bir statü göstergesidir.

Başkent merkezli bir imparatorluğun yönetici sınıfları eliyle yaratılan konut standartları saraydan başlayarak çevreye yayılmaktadır. Yönetici sınıf her şeyden önce Osmanlı odasını ve onunla bağlantılı lüksleri yaratır (Tanyeli, 1996). Başoda işlevi, konumu, biçimi ve iç düzeni ile konut programı içinde otoriter yandır. Bu öncelikli rolü ile başodanın tavanına da genellikle sade yapılan diğer mekanlara kıyasla çok özen gösterilmiştir. Bu özenli tavan üst sınıfların merkezden ithal ettikleri bir lüktür. Aynı şekilde pabuçluk ve sedir sekisi de bir lüktür. Odanın oturma için ayrılmış olan yükseltilmiş döşemesi bir seyir locası kimliğinde ve buyurgandır. Bir alt kotta hizmet için ayrılan bölüm locada oturan gruba karşıdan bakmak için vardır. Sedir sekisi bir büyük imparatorluğa sahip olmanın mekandaki mikro-kozmetik ifadesidir. Ocak da bir üst sınıf lüksüdür. Tepelik ve altlıktan oluşan iki katlı pencere düzeni de bir üst sınıf lüksüdür.

Etkilenme sürecinin ilk durakları İstanbul ile her zaman sıkı biçimde ilişkili olmuş iki eski başkent, Bursa ve Edirne'dir. Ankara, Safranbolu ve İzmir ise merkezin trendlerine erken katılan kentler olarak gösterilebilir (Tanyeli, 1996, s.464). Tanyeli, 19. yüzyılın ikinci yarısına uzanan süreçte Kayseri, Erzurum, Antakya, Divriği ve Konya'yı yerel yapım geleneklerini büyük oranda koruyan, ancak başkent kökenli bir prestij planimetrisiyle uzlaştırılmış örnekler olarak verir. Eskişehir ve Afyon'da ise yapım teknikleri de değişime uğramıştır. Afyon 20. yüzyıl başında artık hımış yapı sistemi ile karakterize olmaktadır (Tanyeli, 1996). Eldem'e göre güneyde Antep ve Diyarbakır'a kadar Anadolu içine giren Suriye evi merkezin ancak üçüncü derecedeki etki alanında olmalıdır. Bu nedenle de İstanbul tarzı evlerin egemen olması, eski geleneğin yavaş yavaş ortadan kalkması 19. yüzyılı bulmuştur. Mısır'da da ancak 19. yüzyıldan başlayarak evler İstanbul üslubunu benimsemişlerdir (Eldem, 1984). Aynı şekilde Doğu Karadeniz evi 19. yüzyıl sonlarından itibaren yerel geleneğin zayıflaması veya merkez etkisinin güçlenmesiyle yerini İstanbul taklidi bir üsluba bırakır. Kayseri ve Niğde yöresindeki ev tipi ise 17. yüzyıldan itibaren İstanbul planının egemen olması ile özelliklerinden bir kısmını yitirmiştir (Eldem, 1984).

Taşra yöneticileri başkent normlarını çevreye homojenize eden bir mekanizmanın aktörleri olmuşlardır. İmparatorluk merkezi ile Anadolu kentleri arasında kurulan ticari bağların yanı sıra sınırlı süreler için taşraya atanan pek çok asker ve idareci taşıdıkları ortak yaşam alışkanlıkları ile yerel-kültürel ayrımları silikleştirirler.

Kadılık Osmanlı hükümeti açısından kentsel örgütlenmenin temel unsurunu oluşturmuştur. Kadı, bir yargıç olarak şeriat hukukunun uygulanması ve merkezi yönetimin buyruklarının yürütülmesi sorumluluğunu taşımaktadır. İmparatorluktaki her idare bölgesinin hem yargıci hem de sivil yöneticisidir. Belediye başkanlığına ve noterliğe benzeyen görevleri ile sivil yönetimin bütünü kadının kişiliğinde toplanmıştır. Kadı, birçok alandaki karar yetkisi ile esnaf açısından da hükümetin esas temsilcisidir. Zanaatkar ve esnafın denetlenmesi, kentin beslenmesi ile ilgili önlemlerin alınması, narhın saptanması, kentin imar nizamının korunması, vakıfların yönetiminin denetlenmesi, mahalle imamlarının sağlanması, kentsel altyapının bakımının ve kent asayişinin sağlanması gibi mali, mülki ve beledi işler de kadılar eliyle yürütülmektedir.

15. yüzyılın sonlarına dek kendi sınırlı çevreleri içinde yetişen yapı ustaları serbest çalışmakta ve devlete ait yapılar için ihtiyaç duyulduğunda çağırılmaktadırlar. Ancak büyüyen imparatorluğun artan yapı taleplerinin bu biçimde karşılanamayacağı ortaya çıkmıştır. İmparatorluk toprakları üzerindeki hızlı kentleşme bu imar eylemlerini denetleyecek ve devletin merkeziyetçi yapısı içinde yer alacak bir örgütün kurulmasını koşullamış olmalıdır. Ayrıca devlet her meslek dalında olduğu gibi yapı üretimi alanında çalışan loncaları da kendi iç işleyişleriyle bırakmayıp kurduğu bu örgütle kontrol ve müdahale etmek istemiştir. *''Ancak kendi uzman olmayan kadrosu yapı işçilerini denetleyemeyeceğinden, bünyesine aldığı imar kadrolarıyla bu görevini tamamlar''* (Ortaylı, 1976). Sonuçta merkezden taşraya uzanan bir imar örgütünün ilk halkası olarak Hassa Mimarlar Ocağı kurulmuştur.

Esas olarak Yeniçeri Ocağının bir parçası olan bu örgütün mimarları üç işlevi görmektedirler. Bunlardan birincisi savunma ve savaşa ilişkin yapıları yapmak, ikincisi kamu ve dini yapıları gerçekleştirmek, üçüncüsü ise kentlerde imar ve yapı düzenini korumaktır. Osmanlı devletinin mimarı askeri sınıf üyesi olarak seferlere katılmakta, yolları onarmakta ve su yollarını yapmaktadır. Kırsal ve kentsel alanda yapılan yapıları ve yapı loncalarının faaliyetlerini denetlemekte, ustaların ücretlerini ve yapı malzemelerinin kalitelerini ve fiyatlarını saptanmaktadır.

''Mimarbaşına bağlı görevliler, binaların, evlerin veyahut eski veya yeni çeşitli İnşaatların durumlarını belirlemek üzere kentte dolaşmaktadırlar; eğer yıkılma tehlikesi taşıyan bir ev fark edilirse, eğer yasalara uymayan bir İnşaat görülürse, bunları yıktırmak ve İnşaatçıya veya binanın sahibine ceza veya yaptırım uygulama hakkına sahiptirler'' (Mantran, 1991).

İmparatorluğun kentsel gelişmesine paralel olarak yerleşim bölgelerindeki inşaat faaliyetlerinin, inşaat malzemesinin ve inşaat esnafının düzenlenmesi gerekmiş ve bunun sonucunda Kent mimarlığı kurumu ortaya çıkmıştır. Kent mimarları inşaatlarda kullanılan malzemenin standartlarını denetlemektedirler. Örneğin taşın boyutları standartlaştırılmıştır ve belirlenen ölçülerde işlenmelidir. Taşçılar işledikleri taşa göre para aldıkları için eğer taşlar bu ölçülerin altına düşerse ölçülerin mahkemenin saptadığı bilirkişi tarafından yeniden belirlenmesi gerekmektedir (Orhonlu, 1984, s.20). Gerek devlete ve gerekse de şahıslara ait inşaatların keşifleri ile iskele, çeşme, su-yolu gibi kamu işlerine ait inşaatlar ve tamiratlar da kent mimarlarının görev alanındadır. Arsa ile ilgili bir anlaşmazlık, harap bir konutun denetimi ve kontrolü ile yıkılan bir duvarın yarattığı zararın keşfi gibi günlük işlerin yanı sıra meslekten olmayan kişilerin standartları düşürmelerine ve inşaat esnafının işlerine dışarıdan müdahalelere engel olmak gibi mesleğin niteliğini korumaya ilişkin görevleri de vardır (Orhonlu, 1984).

Osmanlı toplumunda esnaf örgütlenmesinin tabanını ustalar, kalfalar ve çıraklar oluşturmuştur. Her işyeri kalfa ve çıraklarını çalıştıran bir ustanın yönetimindedir. Herkes dükkân veya atölye açmamakta ve ticarete başlayamamaktadır. Sadece ustaların dükkân veya atölye açma hakları vardır. İşyeri sayısı sınırlı tutulmuş ve yasaya bağlanmıştır. İmparatorluk sınırları içinde yapı üretimi alanında çalışacak usta ve kalfalar meslek icraatı için Hassa Başmimarından bir ehliyet belgesi almak zorundadırlar. Böyle bir belgesi olmayan faaliyet gösterememektedir. 1572 tarihli bir belge inşaat alanında çalışan ustaların mesleklerini sürdürmek için mimarbaşından izin almaları

gerektiğini belirtmektedir. Ustaların isimleri defterlere yazılmakta ve gerektiğinde devlete ait inşaatlarda ücretle çalıştırılmaktadırlar. Böyle bir durumda Başmimar Divan'a hitaben tezkerelerini yazar ve oradan çıkan emri hizmetindekilerden biri ile isimlerin kayıtlı olduğu bir defterle birlikte kadılara gönderirdi (Aktüre, 1994).

Osmanlı İmparatorluğunda merkezi yönetim çıkardığı yasalarla imar uygulamalarını yönlendirmektedir. Konut üretim alanını kontrol altında tutan yasaklar, sınırlamalar ve standartlar oluşturulmuştur. Surların üstüne ve yanına konut yapılamamaktadır. Konutların surlara yaklaşma sınırını belirleyen hükümler vardır. Konutlar ile surlar arasında bırakılan alan geçiş yolu olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte kaçak inşaatlar önemli sorunlar yaratmaktadır. Bazı hükümler Müslüman evleriyle Gayrimüslim evleri arasında Arel'in yorumuyla statü ayrımı getiren yasaklar içermektedir (Arel, 1982). Müslüman konutları 3 kattan, Hristiyan konutları 2 kattan fazla yapılamamaktadır. Müslüman evleri için 12 zira¹, Gayrimüslim evleri için 9 zira yüksekliğinde subasman yapılabilmesine ruhsat verilmektedir. Konutlar ancak belirli bir yükseklikte yapılabilir. Mahalle seçiminde öncelik Müslümanlara aittir. Gayrimüslim haneleri kargir olamaz, içlerine hamam yapılamaz (Ortaylı, 1976, s.57). *"Ayrıca Hristiyanların cami çevresinde konut yapmaları yasaktı. Eskiden yapılmış olan bu tarzda evler varsa, değerlerinden eksiltme yapılmaksızın Müslümanlara satılması sağlanırdı"* (Refik, 1977). Bunun dışında Müslümanların Hristiyanlara konut ve arsa satmaları da yasaklanmıştır. Azınlıklar kamusal yapılarının onarımları için de özel izin almak zorundadırlar. Onarımın keşfi ve denetimi Hassa Başmimarı tarafından yapılmaktadır.

İmar düzenlemeleri getiren ferman ve hükümler içinde saçakların sürekli müdahale gerektiren bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Saçak uzunlukları sokakları daraltmakta, hırsızlık olaylarının artmasına neden olmakta ve yangınların yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Saçakların 18 parmak²tan daha uzun yapılmaması, şahnişinlerin ise birinin aşağıda diğerinin yukarıda olacak şekilde yaptırılması emredilmiştir. Bir başka fermanla ise çardaklar yasaklanır.

1582'de İstanbul Kadısına ve Mimar Sinan'a yazılan bir hükümde kereste için belirlenmiş olan standartların ayrıntı düzeyi devletin bu konudaki titizliğini göstermektedir. Standartların dışında kesilen kerestenin yapılara da zararı olacağı belirtilen hükme göre dikmeler üç kalite sınıfına ayrılmışlardır. Birinci sınıf dikmelerin boyları 750 cm, enleri 35 cm, ikinci sınıf dikmelerin boyları 600 cm, enleri 30 cm. ve üçüncü sınıf dikmelerin boyları 400 cm, enleri 25 cm. olarak belirlenmiştir. Bunların bir altında ise enleri 18 cm. olan ve dört sınıfa ayrılan boyları sırası ile 450 cm, 375 cm, 300 cm. ve 225 cm. olan dikmeler yer almaktadır. Dolma duvarlarda ve avlularda kullanılan dikmeler de kesitleri 18x15 cm. olmak üzere yine 450 cm, 375 cm, 300 cm. ve 225 cm. boylarında olmak üzere dört sınıfa ayrılmışlardır. Avlu dikmelerini yatayda bağlayan tabanlar iki sınıftır. 30x30 cm. kare kesitli olan birinci sınıf tabanların boyları 1200 cm, 1000 cm, 900 cm. ve 750 cm. olabilmektedir. Hükme göre ikinci sınıf tabanlar da kare kesitli olup 25x25 cm. ölçülerindedir. Bunları boyları yine 1200 cm, 1000 cm, 900 cm. ve 750 cm. olmak üzere dört sınıfa ayrılmıştır. Hükümde dolma duvar dikmelerini bağlayan tabanların 18x18 cm. kare kesitli ve kalınlıkları 15 cm, enleri 20 cm. olan çubukların 1000 cm, 900 cm, 750 cm. ve 450 cm. boylarında ve kalınlıkları 10 cm, enleri 15 cm. olan ve oluk için kullanılan tabanların boylarının da 600 cm. olabileceği belirtilmiştir. Hükümden buraya kadar belirtilen kerestenin arşın hesabına girdiği anlaşılmaktadır. Adet hesabına giren kereste içinde çubukların boyları 750 cm. ve 600 cm. olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Adi çubukların 450 cm. boyunda ve dikmelerin 300 cm, 450 cm. ve 600 cm. boylarında üç sınıfa ayrıldığı anlaşılmaktadır. Boyları 450 cm. olan merteklerin kalınlıkları da 18 cm. olarak belirlenmiştir. Hükümde 250 cm. ve 450 cm. boylarındaki merteklerin yanı sıra kalınlığı 4.5 cm, eni 30 cm, boyu 750 cm, kalınlığı 3 cm, eni 25 cm, boyu 600 cm. ve kalınlığı minimum 3 cm, eni 18 cm, boyu 450 cm. olarak saptanmış döşeme kaplamaları yer almaktadır. Ayrıca gürgen

¹ 1 zira 75.7 cm. ye karşılık gelmektedir.

² 1 parmak, arşının 1/24'üdür ve yaklaşık olarak 3 cm. ye karşılık gelmektedir.

ağacından kaplamaların boylarının 300 cm.den az, enlerinin 18 cm.den fazla olamayacağı belirtilmiştir. Nihayet enleri 25 cm, boyları 75 cm, 100 cm, 150 cm. ve 300 cm. olan tahtalar da hükümde yer almıştır. Kullanım yerleri, nitelikleri ve ölçüleri ile ayrıntılı biçimde belirtilmiş olan kereste bu standartların altında kesilemeyecektir. Hüküm bu emrin dışına çıkanların cezalandırılacağı uyarısı ile sona ermektedir (Refik, 1977).

Çıkarılan fermanlarda sadece malzeme standartları üzerine getirilen denetim değil, malzemelerin devlete ait yapılara yetersiz kalması üzerine alınan öncelikli devlet alımı önlemleri de göze çarpar. Malzeme serbest piyasa tarafından devlete ulaşmadan satın alınmaktadır. İstanbul'da açılan çok sayıdaki kireç dükkânı nedeniyle devlete kireç edinilmesi güçleştiği için 1577 tarihli bir fermanla bu dükkanların kapatılması emredilmiştir (Refik, 1977).

4. 17. YÜZYIL OSMANLI-ANADOLU KENTİNDE KONUTUN YAPIMI

Erken Osmanlı konutunun kerpiç ya da ahşapla pekiştirilmiş moloz taş duvarlı inşaa tekniğinden bütünüyle ahşap yapım yöntemine geçişinin kesin dönemi ve ayrıntıları bilinmemektedir. Bugüne ulaşmış erken bir örnek olmamakla birlikte bu inşaa tekniğinin 17. yüzyılda yaygınlaştığı söylenebilir. Bu kanının dayanaklarından biri yabancı gezginlerin notları olmuştur. 1584-1602 arasında birkaç kez İstanbul'a gelen John Sanderson evlerin genellikle iki kattan yüksek olmadıklarını, taş, kerpiç ve ahşap karışımı olduklarını belirtmiştir. Hepsinin çatıları kiremitle kaplıdır ve gece kapatılan ahşap panjurları vardır (Kuban, 1996). Pietro della Valle da Sadrazam Mehmet Paşa'nın evini anlatırken geniş açık revağı ile dış sofalı evlerin birçok tanıdık özelliklerini aktarmaktadır. Valle, taştan bir bölümün üzerine oturan evlerin başlıca destek unsurları da dahil olmak üzere tüm iskeletinin keresteden yapıldığını belirtmektedir.

Erken dönemin konutlarının sadece sofaya açılan oda pencereleri 17. yüzyıldan itibaren sokak cephesine de açılacaktır (Osman, 1976). Artık sokak cephesinde çıkmalar ve şahnişinler yapılacaktır. Sokak tarafındaki çıkmalar önceleri baş odaya özgüdür. Giderek diğer odalarda da yapılacaktır. Osman, Edirne evlerine ilişkin notlarında sofaların taşlık tabanından 3.5 m. yükseklikte olduğunu belirtmiştir. *''Bu gibi evlerin 1640 tarihlerinden önce yapılanları da vardır''* (Osman, 1976). Osman, eyvanı kastederek odaların açıldığı sofalar dışında iki oda ortasındaki açıklıklara ara sofaları dendiğini de belirtmiştir. Buradan sokağa doğru uzanan ve şehnişin adı verilen bu çıkıntıları alttan destekleyen 3-4 özel ayak vardır. *''Hayatların sonunda, tavandan 1 basamak yükseklikte ve 4-4.5 m. dört köşe bir kısım ayrılarak, üç tarafı yerinde oturmuş tahta sedirlerle çevrilidir''* (Osman, 1976). Bu bölümlerin tavanları süslenmiştir.

Eldem, İstanbul'da dış sofalı tiplerin azlığını hafif konstrüksiyonu nedeni ile 18. ve 19. yüzyıllarla birlikte yerini kısa zamanda yeni tiplere bırakmasına, zaman zaman bütün mahalleleri ortadan kaldıran yangınlara ve nihayet 20. yüzyılın yıkımlarına bağlamıştır. Eldem, dış sofalı 17. yüzyıl konutunun inşaa tekniği açısından restitüsyonunu da yapmıştır. Buna göre iki taraftan duvarlarla sınırlandırılmış olan sofanın önü direklidir. Direklerin uçları profillenmiş geniş başlıklarla üst tabana bağlanır. Evi üç cepheden kuşatan 80 cm. kalınlığındaki duvarda pencere sayısı azdır. Kalın yatay hatlarla bağlanan taş ya da kerpiç duvara ocak, dolap ve hücreler için yerler açılmıştır. Bazen tornadan çıkma çubuklu olan parmaklıkların direklere bağlantı yerlerinde yarı babalar kullanılır. Çoğu kez dışta, sofa cephesinin ortasında konumlanan merdivenin başına genel olarak kapı yapılır. Parselin bir kenarına oturtulan iki katlı konutun alt katında taşlık, samanlık veya ahır, üst katında sofa ve odalar yer alır. Ev boyunca uzanan sofaya bakan odaların dolma duvarlarında pencereler seyrek. Odaların kapılarının açıldığı sofanın bir veya iki ucunda bir iki basamak yükseltilmiş sekilikler vardır. Hela daha çok alt katta veya avludadır. İki, üç odalı üst katta oda sıraları arasında eyvan vardır. Sokağa açılan cumba yoktur. 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak dış cephelerde pencereler artar, bazı çıkmalar bile yapılır. Bu durumda yığma duvarın 60-70 cm.lik ölçüsüne karşılık hımış duvar 20 cm. kalınlığındadır. Sofaya bakan ve odaların içindeki yüzeyler sıvanır. Alçı pencerelerin boyları henüz çok küçüktür. Doğramalar çoğu

kez düz geniş tahtalardan yapılır. Pencere kapaklarının dışarıya açıldığı dolma duvarlar ve çıkıntılar ileriye sürülmüş kiriş başları üzerine oturtulur. Furuş ve destekler henüz genelleşmemiştir. Göbek yalnız baş odada vardır (Eldem, 1984).

İnşaat esnafının madeni aksam üreteninin, ahşap oymacısının, tavan göbeklerini ve parmaklıklarını yapanlarının dükkânı olabilir. Bunların menteşeler, kilitler, kanat, kapı ve dolap kulpları, kenetler, çiviler, duvar bağlamaları, rozetler, pencere küpeleri, tokmakları ve sürgüleri ya da ahşap parmaklıklar ve bunların çubuk ve topuzları gibi işleri hazır olup sergiye çıkarılabilir ve buradan satın alınabilir ya da ocak, kapı ve dolap aynaları ve kapakları gibi işleri sipariş üzerine üretilebilir. Bu ürünler kentin iç tüketimine yönelik olacaktır. Başka kentlere pazarlanması söz konusu olmamalıdır. Ya da belki bu pazarın kentten kasaba ve köye doğru akışı mümkün olabilir. Daha çok kaba inşaat ile ilgili olan marangoz ya da taşçıdan ise dükkân sahibi olması beklenemez.

Kiremit imal edildiği fırınlardan satın alınmaktadır. Kerpiç ise olasılıkla hazır olarak kent pazarından satın alınmış olmalıdır. Bazı işçilerin kerpiçlerin biçimlendirilmesi, kurutulması ve inşaat alanına getirilmesi işinde çalıştıkları bilinmektedir (Faroghi, 1993). Taş ve kireç çıkarıldığı ocaklardan temin edilmektedir. Kireç aslında kentlerde kullanılan ve ender bulunan bir malzemedir. Ahşap ise tahtacı köylerinden daha çok da sipariş üzerine temin edilmiş olabilir. Ancak ahşabın da döşeme kaplamaları gibi standart parçaları bazen hazırda olup kent pazarlarından satın alınmış olmalıdır. Pazarlardaki bac oranlarını düzenleyen özel kanunnamelerden 1559-60 tarihli birinde Malatya kent pazarında satılan tahıllar, arı kovanları ve çanak çömlek gibi bacdan muaf çeşitli kalemlerin içinde kereste de belirtilmektedir (Faroghi, 1993).

5. SONUÇ

Bugüne dek pek çok çalışma belli bir konut tipinin geniş bir coğrafi alana yayılımına dikkat çekmiştir. Ancak Osmanlı konutunun imparatorluk toprakları üzerindeki yayılımını nasıl bir mekanizmanın sağladığı sorulmamıştır. Osmanlı konutunu açıklama girişiminde bulunan pek çok çalışma da konuyu öncelikle odaklandığı yerel-bölgesel sınırlar içinde incelemiştir. Konut fiziksel ve kültürel çevresinin olanakları ile ilişkilendirilmiştir. Bu yaklaşımlar gibi iki ana kategori altına oturtulabilir.

Bunlardan biri olan fiziksel deterministik yaklaşım iklim, topoğrafya ve jeolojik yapı gibi doğal-bölgesel verileri konutu biçimleyen belirleyici etkenler olarak görmektedir. Konutun, üretildiği bölgenin doğal koşulları ile kurduğu uyum böyle bir yargıyı güçlendirmektedir. Üstelik doğal-bölgesel veriler ölçülebilir nitelikte oldukları için sonuçta konut sayısal değerlere dayandırılarak açıklanabilmektedir. Bu yaklaşım içinde konut ve konut gruplarının genellikle iklime uygun biçimde yönlendirildikleri ve bir araya getirildikleri savlanmıştır. Yapıların duvar kalınlıklarından, çatı biçimi ve saçak boyutlarına varan yapısal ayrıntılarının sağladığı ısı kazançları, doğal havalandırma olanakları ve rüzgâr ve yağmura direnç özellikleri vurgulanmıştır. Konutun doğal-bölgesel veriler ile kurduğu bu uyumu, insan-doğa arasında zaman içinde gelişen bir karşılıklı etkileşim sürecinin kazandırdığı deneyimlere bağlamak mümkündür. Ancak böyle bir açıklama da insanın ve insan ürünü olan konutun doğa karşısında sürekli kusursuzlaşacak bir ideale doğru ilerlediğini önermektedir. Halbuki doğa ile uyumda sapmalar vardır. Yapı yüzeylerini yağmura karşı koruyamayan kısa saçakların yapıldığı, yönlenme hatalarının bulunduğu, bölgede bulunmayan ve ithal edilen yapı malzemelerinin kullanıldığı sayısız örnek bulunmaktadır. Bu durumda fiziksel deterministik yaklaşım yetersiz kalmaktadır. Farklı iklimsel özellikleri olan geniş bir coğrafyadaki Osmanlı konutu da bu yaklaşım ile açıklanamamaktadır. Açık sofalı konut tipinin doğal-bölgesel veriler ile doğrudan ilişkisini kurmak mümkün görünmemektedir.

Diğeri ise kültürel deterministik yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre bir kültür bulunduğu bölgedeki doğal verileri bir başka kültüre kıyasla farklı bir tarzda işlemekte ve değerlendirmektedir. Kültür, coğrafyasını genişletirken ya da bir başka coğrafyaya taşınırken bu işleme ve değerlendirme tarzını da genişletir ve taşır. Bu durumda o kültürün konutu da doğal bölgesi içinde değil, ancak

kültürel bölgesi içinde açıklanabilir. Kültürel bölge, o kültürün inanç, görenek ve gelenekleri ile yer aldığı veya yayıldığı alandır. Kültürel bölge farklı doğal bölgelere yayılabileceği gibi aynı doğal bölgede birden fazla kültürel bölge de birlikte var olabilir. Kültürel deterministik yaklaşım konutu kültürün somutlaşmış ifadelerinden biri olarak görmektedir. Bu nedenle daha çok da aile bazlı bir yaşama biçiminin gereksindiği mekânsal düzenek ve günlük ritüellerin mekandaki karşılıkları öne çıkartılmıştır. Osmanlı konutunun içe dönüklüğünü ve özellikle de programının ikili yapısını oluşturan Haremlik-Selamlık ayırımı pek çok araştırmacı İslamiyet'e temellendirmiştir. Bazı evlerde haremlik ve selamlık için iki ayrı giriş ve iki ayrı merdiven yapılmış olması, tepe pencere, süslü tavanlı selamlık odalarına pek çok evde girişten ayrıca ulaşılması, gibi yapı programına ilişkin ayrımlar genellikle din ve geleneklerin evi dışı kapamasının bir sonucu olarak yorumlanmıştır. Yüksek duvarlar ve kafesli pencereler evin kadını yabancı erkeğe göstermemektedir. Bu durum ev içi ritüellerle bütünleşen detaylarda bile ifadesini bulmaktadır. Selamlık odası ile bitişiğindeki oda arasındaki dolabın içine yapılan dönen raf selamlığa hizmet eden kadının görünmemesini sağlar. Dolabın içindeki dairesel düzenek döndürülerek raflara konan kaplar böylece iletilmiş olur.

Konutun kapsamlı bir açıklamasına girişmek için fiziksel ve kültürel deterministik yaklaşımların her ikisini de bir arada ele almanın gerekli olduğu düşünülebilir. Ancak bunun için öncelikle bu yaklaşımlardaki sıkı determinizmin bırakılması gerekecektir. Hatırlanacağı gibi birinci bölümde bu çalışmanın yöntemini dayandığı bir tarih anlayışı kaba hatları ile çizilmiştir. Bu anlayışa göre tarih içinde bir insan ürününe yaklaşırken sıkı determinizmin açıklamacılık iddiası terkedilmelidir. Önerilen, nesnenin olası nedensellik ilişkileri içinde anlaşılması çabasıdır. Yine de sadece fiziksel ve kültürel etkenlerin yer aldığı bir ele alış ile bölgesel ölçeğin dışına çıkılamamaktadır.

Bu çalışma, konutu üreten mekanizma ve aktörlere odaklanmıştır. Konut üretiminde yer alan aktörlerin üstlendikleri değişik roller o konutun sunum biçimini belirlemektedir. 17. yüzyıl Osmanlı-Anadolu kent konutunun üretim sürecinde de pek çok aktörün rolü vardır. Ve bu rollerin en önemlisi hiç kuşkusuz İmparatorluğun merkezîyetçi ve militarist örgütlenme yapısının en üstünde bulunan Saray'ındır. Saray konut standartlarını belirlemekte ve bunu örgütsel yapısının ilgili alt kademelerini kullanarak taşraya yaymaktadır. Konutun üretildiği Osmanlı toplumsal yapısının bir imparatorluk olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle bu çalışmada Osmanlı konutuna imparatorluğun örgütsel yapısının belirleyiciliği açısından yaklaşmıştır. Bu yaklaşımı örgütsel determinizm olarak nitelenmek de mümkündür.

Bu çalışma Osmanlı-Anadolu kentinin konutuna merkez-çevre ilişkileri açısından bakmaya yönelmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun merkezîyetçi yapılanması içinde başkent, her alandaki hegemonik üstünlüğü ile taşra kentlerini etkisi altına almıştır. Klasik çağın Osmanlı başkenti taşraya zevk, norm ve yaşayış biçimi ihracatında bulunmaktadır. Bu sistem içinde konut standartlarını da belirleyen saray çevresi bu standartları çevreye aktarmaktadır. Başkentin yönetici sınıfları 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluğu inşa etmeye başlamışlardır. İmparatorluğun inşası bilinçli ve adım adım hayata geçirilen bir projedir. Bu proje Kanuni döneminde tamamlandığında karmaşık bir kurumlar ve uygulamalar bütünü olan Osmanlı İmparatorluğu ortaya çıkar.

Osmanlı İmparatorluğu dev bir organizasyondur. Bu organizasyon yapı üretimi alanında bir imar örgütü oluşturmuştur. Yapı üretimi alanının bu örgütün içinde yer alan ya da onunla temas halinde çalışan aktörleri vardır. Osmanlı kent konutu da bu çalışmada bu dev organizasyonun bir parçası olarak ele alınmıştır. Özellikle konutun geniş bir yayılma alanı bulabilmesi yapı üretim alanındaki aktörlerin de içinde bulunduğu bir mekanizma ile ilişkilendirilmiştir. Bu türden sorular aslında başka araştırmacıları da ilgilendirmiştir. Arel, inşaat esnafının örgütlenmesi ve çalışma koşullarının taşıdığı öneme dikkat çekmiş, ancak Osmanlı konutunun oldukça geniş bir alana yayılabilmesinin de yerinde çalışan ve yerel hizmet veren ustaların harcı olmadığını belirtmiştir (Arel, 1982). Kuban, 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Hassa Mimarlarının mimarlık alanında imparatorluğun her tarafına İstanbul'un kurallarını götürdüğünü düşünmektedir (Kuban, 1988).

Goodwin'e göre ise ahşabın boyutlarına varıncaya dek pek çok yapı elemanının standardizasyonu Kula'dan Sivas'a veya Mut'a kadar küçük ya da büyük her yerleşimin detayda çeşitlense de tipte bütünlük göstermesini sağlamıştır (Goodwin, 1971).

Bu çalışmada başkentten taşraya model ihracatının sınırları da yaklaşık olarak çizilmeye çalışılmıştır. Bu sınırlar aslında imparatorluğun ekonomik örgütlenmesi ile bir paralellik göstermektedir. Rumeli ile Batı ve Orta Anadolu, imparatorluğun çekirdek alanını oluşturmaktadır. Merkez özellikle gıda tüketimi açısından bu bölgelere dayanmaktadır. Merkezin etkileri de istisnai örnekler dışında bu bölgelerden öteye zayıflar. Çekirdek alanın merkez ile yakın temastaki kentleri başkentten etkilerine neredeyse bütünüyle açıktır. Merkez ile kurulan bu temasta ulaşım teknolojisinin sınırlamaları nedeniyle coğrafi yakınlığın büyük payı olmalıdır. Ancak imparatorluk topraklarını kat eden uzun kervan yolları üzerindeki merkezden uzak kentlerin de söz konusu model ihracatının ikincil etki alanını oluşturdukları varsayılabilir.

Osmanlı yönetici sınıfının konutu 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bu çekirdek alana homojenize edilecektir. Homojenizasyon süreci 16. yüzyılda merkezden taşraya kurulan bir imar örgütünün denetiminde kurumsallaşır. Osmanlı konutunun 17. yüzyıldaki yayılımı ise pek çok araştırmacının vurgulamadan geçemediği bir yaygınlık kazanmıştır.

Bu konut tipi Osmanlı yönetici elitinin yarattığı Açık Sofalı Konut Tipidir. Açık Sofalı Konut Tipi Batı Anadolu'da 17. yüzyıldan 18. yüzyıla doğru yaygın bir biçimde uygulanmaktadır Eldem'e göre İstanbul'da da 17. yüzyılda Açık Sofalı Konut Tipi uygulanmış olmalıdır. Eldem, bu tipin İstanbul'da 1800'lere kadar uygulanmakla birlikte artık usulden olmadığını da belirtir. İzmit ve Gebze'de ise 18. yüzyıla kadar yine bu tip uygulanmıştır (Eldem, 1955). Açık Sofalı Konut Tipi 17. yüzyıl boyunca imparatorluğun çekirdek alanı içindeki Anadolu kentlerinde daima tercih edilen yaygın bir tip olarak kesin bir egemenlik kurmuş olmalıdır.

Aslında 17. yüzyıl Osmanlı konutunun varlığı ve mekânsal düzeni bu çalışmanın dirsek temasında bulunan bir alan olmakla birlikte burada ayrıntılı olarak tartışılmamıştır. Yine de İnşaat yasaklarına ilişkin fermanların, yabancı gezginlerin betimlemelerinin ve eldeki birkaç örneğin verdiği ipuçları değerlendirilmiştir. Pek çok araştırmacı Açık sofalı konut tipinin Anadolu'nun güneydoğusundan Rumeli'nin kuzeybatısına uzanan bir coğrafi mekâna yayıldığını sürekli olarak vurgulamıştır. Ancak bu yayılımın hangi mekanizmalar eliyle sağlanabildiği sorulmamıştır. Bu çalışma işte bu boşluğu doldurmaya yönelmiştir. Açık sofalı konut tipini merkezden imparatorluk topraklarına homojenize eden mekanizmanın ve bu mekanizma içinde yer alan aktörlerin incelenmesi bu çalışmanın ana eksenini oluşturmuştur.

Osmanlı yönetici eliti kendini ve imparatorluğu oluşturma sürecinin daha başlangıcında Açık Sofalı Osmanlı Konutunu yaratmıştır. Konutun ocak, revzen, tavan gibi mekânsal donanımları da hep yönetici sınıfların lüks tercihleridir. Açık Sofalı Tip tüm bu donanımları ile birlikte başkentten hayranı ve uyruğu olan taşra kentlerinin talepleri ile yaygınlık kazanmıştır. Bu tipin Osmanlı kentlerindeki homojenizasyonunu sağlayan bir mekanizmanın aktörleri de tipin sarayın belirlediği standartlar içinde yeniden üretimini denetlemiştir. Açık sofalı Osmanlı Konutunun bu varoluş biçimi ve uygulanma yaygınlığı ile sadece yerel bir ürün olarak nitelenmesi olanaksızdır.

Halbuki bugüne dek pek çok araştırmacı Açık Sofalı Konut Tipini yerellik önyargısının sınırladığı bir inceleme alanına hapsedmiştir. Bu noktada hemen yerellik kavramının terminolojideki karşılığını da hatırlamak gerekecektir. Yerel, çoğunlukla yalnızca bir bölgeye özgü olan her tür oluşumun genel niteliği olarak tarif edilmiştir. Açık Sofalı Osmanlı Konutu ise yalnızca bir doğal veya kültürel bölgeye özgü değildir. Bu durumda yerel olarak tanımlanamaz. Diğer taraftan Endüstri Öncesi Toplumlarının hemen daima yerel ürünler verdikleri genellemesi de şüphesiz ki doğrudur. Ancak unutulmamalıdır ki, Osmanlı Konutunu imparatorluğun ikili yapısını oluşturan her iki gelenekten biri, büyük gelenek ya da yönetici sınıfların imparatorluk ölçeğinde geçerli olan kültürü yaratmıştır.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu çalışma Açık Sofalı Osmanlı Konutunun yerel olarak nitelenmesini olanaksız görürken, bu konutu yerelin karşıtı olarak beliren bir evrensel değerler sistemi içine oturtmaktan da titizlikle kaçınmaktadır. Osmanlı konutu tek bir topluma özgü olmayan ve tüm dünya için geçerli bir anlayışın ürünü de değildir. Ayrıca konutun yakın fiziksel ve kültürel çevresinin özgül koşulları altında üretildiği göz ardı edilemez. Bu nedenle yerel etkilerin farklılaştırmaları da mutlaka hesaba katılmalıdır. Bu çalışma konutun ortaklıklar düzeyindeki yerel dışılığı kadar farklılaşmalar düzeyinde de yerelliğinin farkındadır. Sonuçta, 17. yüzyıl Açık Sofalı Osmanlı-Anadolu kent konutunun yerel olduğu kadar yerel olmayan bir mimarlık nesnesi olarak nitelenmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu sonuç da aslında hiç kimseye yabancı olmayan diyalektik bir bakıştır. Ancak yerellik önyargısının baskınlığı bugüne dek bu diyalektik bakışın ihmaline yol açmış olmalıdır. Bu çalışma temelde Osmanlı konutunun ihmal edilmiş yerel-dışılığına dikkati çekmeyi denemiştir.

Özetlemek gerekirse, bu çalışmanın üç ayaklı bir yorum seti vardır. Bu yorum setinin ilk ayağında Osmanlı konutunu açıklama iddiasındaki iki ana yaklaşım özetlenmiş ve bu çalışmanın söz konusu yaklaşımlar içindeki tavrı ve duruşu belirlenmiştir. Buna ek olarak, 17. yüzyıl Osmanlı-Anadolu kentinde konutun, örgütsel determinizm olarak da nitelenebilecek bir yaklaşım içinde yorumlandığı belirtilmiştir. İkinci ayak bu örgütsel deterministik yaklaşımın merkez-çevre ilişkileri içinde açıklayabildiği bir mekanizmanın Osmanlı konutunu taşraya homojenize ettiğini anlatmaktadır. Bu görüş mevcut olmakla birlikte daha çok Orta Sofalı Konut Tipini açıklamak için kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise, bir konut modeli olarak Açık Sofalı Konut Tipinin, 15. yüzyılın ortalarından başlayan homojenizasyon sürecinin ilk durağı olduğu düşünülmektedir. Açık Sofalı Konut Tipini yerel-bölgesel bir geleneğe bağlayan yaklaşımın da, bu çalışmanın dayandığı tarih anlayışının üst eleştirisi yoluyla aşılmış olduğu düşünülebilir. Her dönem kendisine aittir. Yorum setinin üçüncü ve son ayağında ise böyle bir homojenizasyon süreci ve örgütsel strüktürün içinde beliren 17. yüzyıl Osmanlı Anadolu Kenti Açık Sofalı Konutunun yerelliğine duyulan yerleşik inanca bir soru yöneltilmektedir. Bu konutun yerel olduğu kadar yerel olmadığının da farkında olunmalıdır.

KAYNAKÇA

Akdağ, M. (1995). Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 2 (1453-1559), Cem Yayınevi, İstanbul.

Aktüre, S. (1994). "Kent Planlama, Politika, Sanat: Tarık Okyay Anısına Yazılar, Vol.1." (Ed. İ. Tekeli), Mimar Sinan Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda İzlenen İmar Politikaları, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Ankara.

Aktüre, S. (1975). "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirselleşmenin Değişme Süreci", O.D.T.Ü. Mim. Fak. Dergisi, 1(1):75-101.

Arel, A. (1982). Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar, E.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İzmir.

Braudel, F. (1993). Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV-XVIII. Yüzyıllar, Vol.III, Dünyanın Zamanları (Çev.: M. A. Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara.

Eldem, S.H. (1984). Türk Evi Osmanlı Dönemi Vol.I, Taç Vakfı, İstanbul.

Eldem, S.H. (1955). Türk Evi Plan Tipleri, İ.T.Ü. Mim. Fak. Yayınları, İstanbul.

Faroqhi, S. (1993). Osmanlı'da Kentler ve Kentliler (Çev.: N. Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı, İstanbul.

Goodwin, G. (1971). A History of Ottoman Architecture, Thames and Hudson, Londra.

- Işın, E. (1991). İstanbul İçin Şehr-engiz: İstanbul'da Modernleşme Öncesi Gündelik Hayat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kuban, D. (1996). İstanbul, Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Kuban, D. (1988). 100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi (5. ed.), Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Kuran, A. (1986). Mimar Sinan (1. ed.), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Mantran, R. (1991). XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat (Çev.: M. A. Kılıçbay), Eren Yayıncılık, İstanbul (Orijinal çalışma 1965'te yayımlandı).
- Mardin, Ş. (1995). Türkiye'de Toplum ve Siyaset (5. ed.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Orhonlu, C. (1984). Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, E.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, İzmir.
- Ortaylı, İ. (1976). "Tarihsel Evrimi İçinde Mimarlar, Toplumsal Statüsü ve Teknik Yaratı Olanaklarının Değişimi", Mimarlık, (3):76-56.
- Osman, R. (1976). Edirne Evleri ve Konakları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Refik, A. (1977). Türk Mimarları (Hazine-i evrak vesikalarına göre), Sander Yayınları, İstanbul.
- Tanyeli, U. (1996). Housing and Settlement in Anatolia A Historical Perspective. Housing and Settlement Patterns in the Byzantine, Pre-Ottoman and Ottoman Periods in Anatolia, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (1993). Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekeli, İ. (1996). Housing and Settlement in Anatolia A Historical Perspective, Thoughts on the Historiography of Housing, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.